

Tematikus összeállítás

NYELV ÉS TUDOMÁNY – HATÁROKON INNEN ÉS TÚL LANGUAGE AND SCIENCE – ACROSS AND OVER BORDERS

VENDÉGSZERKESZTŐK: PÉNTEK JÁNOS, CSERNICKÓ ISTVÁN

BEVEZETŐ

INTRODUCTION

Péntek János

az MTA külső tagja, professor emeritus, Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár, Románia
pentekj@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1990-ben bekövetkezett változások lehetővé tették a szoros szakmai együttműködést a magyarországi és a környező országokban élő nyelvészek között. Ennek fő témája a külső régiók magyar nyelvi változatainak leírása, az ott élő nyelvközösségek sajátos, a többségi nyelvközösségek dominanciája következtében kialakult aszimmetrikus kétnyelvűsége és nyelvcsereje. A közös témák szükségessé és lehetővé tették a közös *paradigma* (ideológia és módszertan) kialakítását, a túllépést a hagyományos nyelvművelésen a társadalomnyelvészet irányában. 2000 után akadémiai háttérrel lehetővé vált a közös kutatások intézményesülése: minden külső régióban nyelvi kutatóállomás létesült, ezek aztán fokozatosan hálózattá szerveződtek a Terminék nevezett keretben. Ezeknek a közös kutatásoknak az eredményei azonban csak úgy hasznosulhatnak a tudatos nyelvalakításban, ha a tudománypolitika és a közpolitika közös nyelvstratégia keretében teremti meg a jelenleg még virtuális hálózat stabilitását.

ABSTRACT

A close professional cooperation among linguists living in Hungary and in the countries neighboring Hungary were made possible after the 1990 regime changes. One of the key topics of these cooperation was the description of the variants of Hungarian spoken in different regions, the analyses of asymmetrical bilingualism and language shift of minority communities as a consequence of language dominance. The common topics made it necessary and possible to create of common paradigm (ideology and methodology) overrunning traditional views about

language cultivation and approaching to sociolinguistics. Joint researches after 2000 were institutionalized with the support of the Hungarian Academy of Sciences: linguistic offices were created in every region, which later became organized to a linguistic network by the name of Termini Hungarian Linguistic Research Network. The results of these researches can be utilized in the language management and language policy only if science policy and public policy bring forth the stability of the virtual network in the context of language strategy.

Kulcsszavak: magyar nyelvközösségek, alárendeltség, elszigeteltség, kétnyelvűség-kutatás, nyelvművelés-kritika, nyelvi norma, nyelvi kutatóállomások, határtalanítás, tudománypolitika

Keywords: Hungarian language communities, subordination, isolation, research of bilingualism, the criticism of language cultivation, linguistic norm, linguistic offices, deborderization, science policy

ELŐJÁRÓBAN

Az 1920 és 1990 közötti két emberöltőnyi időben a határok és az ideológiák eltávolították és elszigetelték az anyaországtól és egymástól a magyar nyelvközösségnek az országhatárokon túlra került részeit. A külső régiók magyar beszélői az utódállamokban jogilag váltak alárendelteké, ennek minden következményével együtt, miközben egyre inkább érezhették azt is, hogy nyelvváltozataik anyanyelvük központi (magyarországi) standardjának is alárendeltjei. Az általánosabb köztudat a magyar nyelvet (a standardot és a normát) és a magyar tudományt egyre inkább magyarországiént értelmezte. Mindkettő beszorult az országhatárok közé. 1990-et követően aztán a beszélőkkel (áttelepülőkkel, látogatókkal) a nyelvi valóság is átzúdult a határokon. Nem egyforma mértékben, de mindkét irányban. Személyes élményként és a sajtó nyilvánosságában a kölcsönös reagálások széles skáláját tapasztalhattuk: egyik oldalon (Magyarországról) a teljes tájékozatlanságtól (*honnan tudnak magyarul ezek a románok, szlovákok stb.?*) a hősies mitizálásig (ők őrzik az igazi magyar nyelvet), a másik oldalon (a határokon túlról) az anyaországban, Budapesten beszélt nyelv kárhoytatásától (*mennyire szokatlan és romlott*) az önstigmatizálásig, addig, hogy az az igazi magyar nyelv, amit ott beszélnek (*mi nem is tudunk beszélni magyarul*).

Mi, nyelvészek is átjöttünk a határokon, és a magyarországi nyelvészek is szabadon jöhettek hozzánk. Nemcsak látogatóban: a magyar nyelvterület kutatási térként közössé vált. A találkozásokban az volt a szokatlan, hogy miközben a magyarországi nyelvészekkel mindannyiunknak megvoltak a személyes kapcsolataik, mi, határon túliak alig ismertük egymást. Tudtunk a pozsonyi, az újvidéki, az ungvári, a maribori tanszékről, de személyesen akkor találkoztunk Penavin Olgával, Ágoston Mihállyal, Molnár Csikós Lászlóval, Papp Györggyel, Jakab Istvánval, Lanstyák Istvánval, Szabó Mihály Gizellával, Varga Józseffel, a tőlünk még

távolabb élő kétnyelvűség-kutató Susan Gallal. A legelső közös tanácskozásra már 1990. szeptember 27–28-án sor került Kontra Miklós szervezésében. Következtek aztán sorra az élőnyelvi konferenciák (Kolozsváron is), a VII. Anyanyelvi Konferencia Esztergomban 1992-ben, az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága Nyelvművelő konferenciája 1992 októberében, emlékkonferencia Marosvásárhelyen az Erdélyi Nyelvművelő Társaság bicentenáriumán 1993 decemberében. És követték egymást a tanácskozások anyagát közreadó vagy attól független kiadványok is (Dávid, 1994; Kontra, 1991, 1992; Magyar Nyelvőr 1993/1–4. stb.). Mindezzel párhuzamosan folyt az anyanyelvi mozgalom Kárpát-medencei összekapcsolása: a régiók anyanyelvi versenyeinek résztvevői is eljutottak a magyarországi döntők központjaiba: Győrbe, Gyulára, Budapestre, Sátoraljaújhelyre.

A NYELVMŰVELÉSTŐL A TÁRSADALOMNYELVÉSZETIG

Mindannyiunknak volt valamilyen intézményi kötöttségünk, intézményi háttérünk: többnyire mi is egyetemi tanszékeken dolgoztunk vagy a tudományos kutatásban. A szétszórtság ellensúlyozására azonban olyan intézményesülésre volt szükség, amely lehetővé teszi a folyamatos együttműködést. Ebben a Magyar Tudományos Akadémiára számítottunk. Arra, hogy szabályzatában a megváltozott helyzetben eredeti és folyamatosan vállalt feladatát az MTA már nemcsak Magyarországra vonatkoztatja, hanem minden magyar nyelvű közösségre és beszélőre, különösen a nyilvánvalóan veszélyeztetett határon túli régiókra is, hogy segítse a magyar nyelv megőrzését és korszerűsítését, valamint a tudományok magyar nyelven való művelését. Az MTA tudománypolitikája aztán egyre inkább ebbe az irányba alakult, és ez bennünket is kedvezően érintett.¹

A közös tanácskozásokon, vitákon érzékelt lehetett, hogy – amint várható volt – sokféleképpen ítéljük meg a nyelvközösség és saját közösségünk helyzetét: mindenkinek megvolt a maga elfogultsága, indulata. Látható volt, hogy a határon túliak – beszélőként is érintettek lévén – jobban ismerik a terepet, a magyarországi kollégák tájékozottabbak az elméletekben (a nemzetközi szakirodalomban), de ideológiai tekintetben ők is megosztottak. Nyilvánvaló volt, hogy a lelkesedés önmagában semmit nem ér, szakmailag el kellett indítani azt a munkát, amelyet egyre inkább intézményesülő keretben azóta is végzünk. Ennek három területét is látni lehetett: 1) megismerni, adataiban és folyamataiban hitelesen leírni, hogy mi van, és mi történik a régiókban és a nyelvközösség egészében; 2) értelmezni, elméleti keretbe ágyazni mindazt, amit feltártunk; 3) kezelni, a nyelvi tervezés eszközeivel a közösség szempontjából kedvező irányban befolyásolni a nyelvi folyamatokat.

¹ Ez a vállalás és kötelezettség egyébként, véleményem szerint, független attól, hogy ennek kerete a politikai vagy a kulturális entitásnak tekintett nemzet.

A társadalomnyelvészet (szociolingvisztika), amelyet akkor kezdtünk el művelni, szorosan kapcsolódott addigi szakmai életünk ismert diszciplínáihoz, a kontaktológiához, a kétnyelvűség-kutatáshoz, sőt még a dialektológiához is. És reflektálnia kellett a laikusok körében közvetlen hatású nyelv művelésre is. Ez a reflektálás kritikus volt, annak ellenére, hogy az 1990-et megelőző évtizedekben a nyelv művelés folyamatos változáson ment át. A korábbi időszakokban a nyelv művelés nyelvközpontú volt, az idealizált standard „tisztasága”, szabályozottsága, egysége volt a mérce, ezt védte az újításokkal, az új jelenségekkel szemben. Ezt váltotta föl Lőrincze Lajos (1980) rugalmasabb, nyitottabb emberközpontú szemlélete, majd a változás időszakában Grétsy László új jelszava: a nemzetközpontú nyelv művelés (1993).² Az ezt meghirdető tanulmányának zárásaként Grétsy egyetértéssel idézte Fülei-Szántó Endre öt évvel korábbi véleményét: „A *genus proximum*, a valamennyi fogalmi változatot egyesítő terminus a nyelv művelés. A »fenntartás, az ápolás, a megőrzés« ugyanúgy ebbe a fő fogalomba tartozik, mint a »nyelvjavítás, nyelvgazdagítás és a nyelvterjesztés« valóságos társadalmi munkálatai. Tizenöt millió magyar nyelvi életében, beszédművelésében tehát valamennyi nyelv művelési változat él és érvényben van, csak éppen helye, országa, időpontja válogatja, hol, mikor, melyik a domináns.” (Fülei-Szántó, 1987, 131–132.)³ A nyelv művelés-kritika a szemléletváltás vagy annak határozott ígérete ellenére sem volt alaptalan, a nyelv művelés gyakorlata ugyanis nem mindig követte az elvek változását. Féltette a nyelvet a romlástól, a visszafejlődéstől. Jellemzően a külső régiók korábbi és akkori nyelv művelői már Lőrincze Lajos „engedékenységét” is kifogásolták: bizonyára a közvetlen veszélyeztetettség okozta, hogy alacsonyabb volt a toleranciaszintjük elsősorban az államnyelvi szavak használatával szemben.⁴ Az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága által szervezett, a határon túliakkal közös nyelv művelő konferencián, 1992 októberében, az előadásokban és a vitákban nyilvánvaló volt, hogy a nyelv művelők közül sokan (a határon túliak közül is) az új helyzetben az egységes nyelvi normát féltik az idegen szavaktól és a regionalizmusoktól (a külső

² Ezt bejelentő, programadó tanulmányában ellent kellett mondania a nyelv művelésben évtizedeken át nagy tekintélyű kollégájának, Deme László professzornak, aki egy vele készült interjúban azt a véleményét hangsúlyozta, hogy a közös nyelv szerinte a *nép* és nem a *nemzet* meghatározója: „aki azt mondja rólam, hogy én tagadom a tizenötmilliós nemzetet, annak igaza van. Én a tizenötmilliós magyar népet ismerem. Népet.” (*Magyar Szó*, 1991. júl. 20. 11.) Ezt utólag olvasva azért is érdekes, mert éppen akkoriban, nem kis meglepődésemre, ugyanezt vitatta velem egy sátorlajújhelyi találkozásunk alkalmával.

³ Nem lényegtelen megjegyezni, hogy amikor ezt írta, Fülei-Szántó a bukaresti egyetem vendégprofesszora volt, a diktatúra legnehezebb időszakában.

⁴ A laikusok, de még a nyelv művelők is leginkább az idegen szavakra érzékenyek, a közkeletű lexikális romanizmusokra, szlovakizmusokra, szlavizmusokra stb., jóval kevésbé a rejtettebb szemantikai és szintaktikai hatásokra.

régiók nyelvváltozatainak közelebb kerülése miatt). Ezt az aggodalmat próbálta meg eloszlatni Benkő Loránd elnöki záróbeszédében, amikor ezt mondta: „[...] anyanyelvünk csak egy van, melyben benne vannak a magyar nyelvjárások, a regionális köznyelvek is, ez a magyar nemzeti nyelv az a köz- és irodalmi nyelv, amit mindnyájan beszélünk. A nyelvi színesség és a nyelvi norma [...] nem ütköznek, hanem egymással együtt élnek, egymást kiegészítik, harmonikusan egymásba olvadnak.” (Benkő, 1993, 501.)

KETTŐS ELKÖTELEZETTSÉG

A nyelvvel kapcsolatos ideológiai alternatívák közül nem volt nehéz választanunk, mivel egyértelmű volt a csoport tagjainak kettős elkötelezettsége a korrekt szakmaiság és saját nyelvközösségünk iránt. Hosszas és folyamatos vitáink során (vö. Kontra–Saly szerk., 1998) körünkben az a paradigma vált általánosan elfogadottá, amely fontosnak tartja a nyelv társadalmi dimenzióját, a jelenségek és folyamatok megítélésében, értékelésében pedig a nyelvet beszélő közösség érdekét tartja szem előtt; az anyanyelvet minőségileg másnak látja, mint a később tanult nyelveket, és a magyar esetében ezt tekinti az identitás alapjának; természetesen tekinti a kétnyelvűséget, és annak hozzáadó változatát támogatja; a purizmus ellenében tudomásul veszi a kétnyelvű környezet nyelvi valóságát, de nem tartja természetesen a nyelvek közötti, a hatalommal összefüggő egyenlőtlenségeket, a lingvicizmust; a nyelvcserét a legtöbb esetben hatalmi kényszer következményének tekinti.⁵ A nyelv egységéről az a véleménye, hogy ahhoz hozzá kell tartoznia a sokszínűségnek, a nyelvváltozatoknak, a kisebbségi nyelvváltozatoknak és a nyelvjárásoknak, a normának ehhez abban az értelemben kell igazodnia, hogy ne központi és merev legyen, hanem közös és rugalmas. A nyelvi ismeretek terjesztésében, az anyanyelv-pedagógiában és a nyelvművelésben ellene van a megbélyegzésnek, célravezetőbbnek tartja a bátorítást. A nyelvi tervezéssel befolyásolható folyamatok közül a magyar nyelvi régiók korábbi távolodását és elszigeteltségét közelítéssel és a változatosság elfogadásával kívánja ellensúlyozni. Ennek a programja a közösen felvállalt határtalanítás.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS INTÉZMÉNYESÜLÉSE AKADÉMIAI KERETBEN

A szakmai együttműködés a 90-es években két akadémiai intézethez kapcsolódott: a Nyelvtudományi Intézethez Kontra Miklós révén és a Kisebbségkutató Intézethez, amelynek akkor Szarka László volt a vezetője. Háromévnnyi előké-

⁵ Az ezekben a kérdésekben szemben álló ideológiákra lásd Kontra, 2006.

szítés után két kutatási támogatással és Kontra Miklós vezetésével 1996-ban megvalósult az a terepkutatás, amely anyagot szolgáltatott *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című monográfiásorozathoz.⁶ A kutatás igazolta többek között azt, hogy néhány releváns nyelvi változó töréspontja az országhatárokon van, hogy maga az országhatár hozott létre nyelvhasználati különbségeket. Az elektronikus kommunikáció, az internet, amely ebben a dimenzióban teljesen felszabadította a nyelvi kapcsolatokat, számunkra is egyre inkább a mindennapos szakmai összeköttetés eszköze lett. Lehetővé tette a folyamatos (virtuális) intézményesülést, amely 2001-ben akadémiai háttérrel és biztatással nyelvi kutatóállomások létrehozásához vezetett, előbb Erdélyben (Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy), Felvidéken (Dunaszerdahely) és Kárpátalján (Beregszász), aztán rendre a többi régióban is.⁷ A közös programok és az évenkénti tanácskozások, egyeztetések (előbb a székelyföldi Illyefalván, majd Debrecenben, a Debreceni Akadémiai Bizottság székházában) alakították ki aztán a hálózatot, a Terminet (2007).

A magyar nyelvközösséget érintő nyelvi jelenségek és folyamatok olyanok, hogy azok közül némelyek általános érdekűek, mások inkább csak a kétnyelvű régiókban relevánsak, és lehetnek egészen speciálisak, helyiek (például: a nyelvcsere és a nyelvi revitalizáció Moldvában vagy a dél-erdélyi szórványokban). Ebben a három körben folynak a pályázati lehetőségek által behatárolt kutatások: az egyes régiókban, a peremrégiók kapcsolatrendszerében és a nyelvterület egészében. Mindhárom körben jelen van a kutatás és alkalmazás három, már említett lépcsője: a leírás (dokumentálás, korpuszok folyamatos építése, kezelése), az értelmezés (diagnózis megfelelő elméleti keretben) és a kezelés (terápia: nyelvi tervezés, nyelvstratégia).

A korábban felvázolt közös paradigma keretében a figyelem a következő jelenségekre és folyamatokra irányul: a nyelvközösség demográfiai folyamatai; a térbeli visszaszorulás (szórványosodás, szigetek); a jogi helyzet, politikai konjunktúrák és dekonjunktúrák; az anyanyelvű oktatás, nemzedéki változások; a nyelvváltozatok és a régiók nyelvhasználatbeli közeledése, egységesülése; a szaknyelvek; a kétnyelvűség változatai és változásai; a kontaktushatások. A kisebbségi közösségek nyelvi életében – mint azt kutatásaink részletesen dokumentálják, igazolják – továbbra is kedvezőtlen, a jövő tekintetében aggasztó a térvesztés és az asszimiláció, valamint a jogi alárendeltség (lingvicizmus). Ami pedig kedvező irányt vett az elmúlt három évtizedben, az a nyelvhasználat szabadsága, a határta-

⁶ Az első, a kárpátaljai monográfia 1998-ban jelent meg (Cserniczkó, 1998), ennek sorozatszerkesztői előszavában Kontra Miklós számolt be a kutatás előkészítéséről, a támogatást nyújtó keretprogramokról, a kutatás résztvevőiről (Kontra, 1998).

⁷ A kutatóállomások és a hálózat olyan értelemben ma is virtuálisak, hogy főállású kutatói státus biztosítására nincs lehetőségük (kivételet a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Főiskola keretében működő Hodinka Antal Intézet).

lanság a nyelvközösség kommunikációs kapcsolatában, és a korábbi eltávolodást felváltó közeledés, a nyelvváltozatok közeledése, a beszélők kölcsönös toleranciája, elfogadókészsége. És ebben talán a Termini határtalanító munkájának is szerepe van.

TUDOMÁNPOLITIKA ÉS KÖZPOLITIKA: AZ ÖSSZEHANGOLÁS HIÁNYA

2011-ben a tízéves évfordulón az Akadémián megtartott konferencián számoltunk be a közös munka eredményeiről és a további tervekről.⁸ 2013-ban hoztuk létre a Termini Egyesületet, amelynek bejegyzését az MTA akkori híre így értékelte: „Az immár két évtizedre visszatekintő akadémiai határon túli magyar tudománypolitika jelentős eredménye a Termini Egyesület bejegyzése. Eddigi kiváló eredményeik alapján méltó a hazai kutatásfinanszírozás és nemzetpolitika figyelmére.” 2011-ben a nemzetpolitika figyelme is a magyar nyelvre irányult, ennek volt a jele az országgyűlés 66/2011. (IX. 29.) számú határozata, majd 2014-ben a Magyar Nyelvstratégiai Intézet létrehozása. Mivel a magyar nyelv vonatkozásában sem a tudománypolitika, sem a közpolitika nem hagyhatja figyelmen kívül a leginkább veszélyeztetett peremrégiókat, így elvárható a kettő, bennünket közvetlenül érintő összehangolása. Ennek kellő és részletes indoklását olvashatjuk *A magyar nyelv jelene és jövője* című reprezentatív kötetben, amely akadémiai keretben és támogatással, Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztésében jelent meg 2017-ben.

IRODALOM

- Benkő L. (1993): Elnöki zárszó. *Magyar Nyelvőr*, 4, 500–501. http://real-j.mtak.hu/6059/1/MagyarNyelvor_1993.pdf
- Benő A. – Péntek J. (szerk.) (2011): *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely–Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda–Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, http://real.mtak.hu/25277/1/2011_Hatranynbol_elonyn_a_magyar_nyelvpolitika_es_nyelvtervezes_kihivasairol_u.pdf
- Csernicskó I. (1998): *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, <http://real.mtak.hu/19610/1/AMagyarNyelvUkrajnaban1998.pdf>
- Dávid Gy. (szerk.) (1994): *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*. (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 218) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, <https://eda.eme.ro/handle/10598/29275?show=full>
- Fülei-Szántó E. (1987): Dinamikus nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr*, 2, 129–137. http://real-j.mtak.hu/6053/1/MagyarNyelvor_1987.pdf

⁸ Az akkori alkalomra megjelentettünk egy, a közös munkát bemutató kötetet is: Benő–Péntek, 2011.

- Grétsy L. (1993): Nemzetközpontú nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr*, 1, 1–4. http://real-j.mtak.hu/6059/1/MagyarNyelvor_1993.pdf
- Kontra M. (szerk.) (1991): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyar-sághkutató Intézet
- Kontra M. (szerk.) (1992): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. (Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes, 9)* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
- Kontra M. (1998): Sorozatszerkesztői előszó. In: Csernicskó I. (1998): *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, 13–15.
- Kontra M. (2006): Nyelvi emberi jogi problémák. In: Benő A.–Szilágyi N. S. (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár: Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége, 9–29.
- Kontra M.–Saly N. (szerk.) (1998): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó
- Lőrincze L. (1980): *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest: Magvető Kiadó
- Magyar Nyelvőr* 1993/1–4. http://real-j.mtak.hu/6059/1/MagyarNyelvor_1993.pdf
- Szende A. (szerk.) (1993): A határainkon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai. *Magyar Nyelvőr*, 117, 4, 469–501. http://real-j.mtak.hu/6059/1/MagyarNyelvor_1993.pdf
- Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2017): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó, http://real.mtak.hu/74985/1/Tolcsvai_Magyaryelv_javitott_nyomdanak.pdf